

מן מושציסקה עד ירושלים

לפי ריאיון עם פרופ' זאב בן־חיים. הריאיון המקורי היה בשנת 1990 (המראיין שלמה סנה) במסגרת מפעל תיעוד אישי המשותף לאקדמיה ולמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים. לא מכבר הרחיב פרופ' בן־חיים את זיכרונו על חייו עד בואו ארצה בשיחה עם ד"ר לאה צבעוני.

המקום והמשפחה

נולדתי ביום כ"ג בטבת התרס"ח בעיירה בגליציה, מושציסקה שמה. באותם הימים הייתה גליציה פלך באימפריה האוסטרו-הונגרית. העיירה אז הייתה בת 5,000 תושבים, 3,000 מהם יהודים. האוכלוסייה הנכרית התחלקה לאוקראינים ולפולנים. הפולנים היו רוב בעיר, ואילו בכפרים הרבים שמסביב לעיר היה רוב לאוקראינים. המגע של שתי האוכלוסיות זו בזו היה בעיקר לצורכי המסחר. הנכרים באו לקנות בחנויות של היהודים ולמכור להם את תוצרתם, בייחוד בימי הירידים. וכך נשמעו בשוק שלוש לשונות: פולנית, אוקראינית, והלשון הרשמית של המדינה – גרמנית, כמובן נוסף על יידיש. אפשר לומר שכמעט כל ילד יהודי הדובר יידיש היה רגיל לשמוע את כל הלשונות האלה.

האוכלוסייה היהודית רובה ככולה הייתה דתית, כלומר שומרת מצוות כהלכתן, לבד מן בודדים, יוצאים מן הכלל. במונח המקובל בימינו ובמקומו אפשר להגדירה 'חרדית', אבל מבחינה חברתית לא הייתה אחידה. בלטו בה שני גושים: 'הצד הישן', שהיסוד הקובע בו היה חסידי, ו'הצד החדש', שאמנם לא היה מתנגדי דווקא, אבל הייתה בו הדגשה יתרה על 'תלמוד תורה', זאת אומרת לימוד הגמרא ונושאי כליה, אף פתיחות מסוימת ללימודים 'חיצוניים' הייתה בה, כמובן בלשון המדינה. לכל אחד היה 'קלויז' (בית תפילה) משלו ורב משלו. שניהם היו בני השושלת החסידית הידועה בשם הלבשרטם (סאנץ), וזה שהתפלל בקלויז החדש היה מרא דאתרא (רב העיר). לתיאור מושציסקה מבחינת הרוח אומר כי במחצית העשור השני של המאה העשרים עדיין ניכרו בה היטב אותה ההשפעה של תנועת 'ההשכלה הגליציאית' והמתח הרוחני החריף בקרב צעיריה – בדור ואולי בשני הדורות לפני הולדתי – במאבקים לחידוש פני החינוך המסורתי ונגד הקניית המורשת התרבותית של העם באופן חד צדדי, בצמצום מכוון. ושני עדים לי: (א) בעיירה הייתה ספרייה, שאיני יודע מי ייסדה ואימתי, ורבים מספריה ואולי רובם בתחום חכמת ישראל, בעברית וגרמנית. בהיותי תלמיד בגמנסיה גיליתי את קיומה. זכורני כי מצאתי שם את ספרו של ברנפלד על שפינוזה ששולי דפיו היו מלאים השגות והערות ורימוזים לרמב"ם. תאב הייתי לדעת מי הכותב, וסוף סוף מצאתי איש מדור הוריי שאמר לי: הלוא זה כתב ידו של לייב זנה (Sonne). איש זה שהיה ממתפללי הקלויז החדש, הכרתיו היטב, תלמיד חכם עדין פנים, צנוע, שהתפרנס בזקנתו ממלמדות. כך נתיישה לי תמיחה: בנו ישעיה (עילוי שבקיאותו בתלמוד בהיותו בר מצווה הייתה לשם דבר), היסטוריון נודע ומורה במוסד להשכלה גבוהה באיטליה – מה ראה לפתוח את מסלולו האקדמי בדיסרטציה על שפינוזה, שהגישה בשנת 1919 לאוניברסיטת ציריך. מן הסתם הנושא מתורת אביו בא לו.

דרך אגב, הקשיחות בצורת הגשת דיסרטציה להדפסה מטעם אוניברסיטה גרמנית ראויה לציין: בשער מתחת לשם המחבר שם מקום מגוריו ובסופה תמצית מן הביוגרפיה שלו. בדיוק כצורת הדיסרטציה של זנה הוגשה לאוניברסיטת ברסלאו דיסרטציה על נושא בחקר הארמית – אף היא של המחבר aus Mościska – בהפרש של כארבע־עשרה שנה ביניהן, אלא שאז כבר לא היה הדבר חזון בלתי נפרץ בעיירה. (ב) בהיותי כבן שנה יצאה לאור חוברת שנייה של כתב עת במושציסקה־טרנוב בשם 'השחר', המבקש לעשות נפשות לתחיית תרבות העברית בארץ ישראל ובה סיפור של 'א' ברש, סקירה על מילון בן־יהודה ועוד. בשער החוברת כתוב "מוקדש לכל ענייני הבחורים התלמודיים". כנראה נוער אחר, משכיל, היודע לקרוא עברית, לא היה אז בעיירה.

הוריי לא היו ילידי מושציסקה. אמי נולדה בהוסאקוב, בעיירה סמוכה למושציסקה וקטנה ממנה. כפי שהכרתיה בילדותי ואף לפי סיפורי אמי התואר המתאים להגדרתה הוא 'נידחת', כמובן במשמעות הנוהגת בימינו. אף על פי כן יש לה מקום בהיסטוריה של יהדות פולין, וגם זכתה להיזכר באנציקלופדיה יודאיקה – במאה השמונה־עשרה נולד בה ר' לוי יצחק מברדיצ'ב. תושביה היו כמעט כולם יהודים, והם כמעט כולם חסידים נלהבים. על אחד למדן

מובהק שמעתי. לא הייתה גישה אל העיר ברכבת אלא בעגלה רתומה לסוסים. נראה כאילו קפאה במאה השמונה-עשרה ועמדה בקיפאונה עד עזבי את פולין.

סבי, דב נוסבאום, היה איש אמיד, התפרנס ממונופולין על מסחר טבק וסיגריות. אבי, חיים גולדמן, נולד בכפר סטבניק, בממלכת הונגריה, היום סלובקיה, למשפחה רבת ילדים (שש בנות ושני בנים). סבי, אברהם יהושע העשל, התפרנס מאחוזה שהייתה לו באותו הכפר, ופועלים או איכרים סלובקים עיבדו את חלקות שדהו. סבי היה למדן מובהק, חיבר חיבור רבני והיה מחליף מכתבים עם אנשים שכמותו ותכנם חידושים בש"ס. הוא בחר לו חתנים לבנותיו, כולם בני תורה, ובזכות שניים מהם זכה הוא וכפרו להיזכר באנציקלופדיה של רבני גליציה. אבי, השישי בילדיו, נולד לבית משופע תלמידי חכמים ונתחנך חינוך מסורתי, הכולל לימוד גמרא לפחות עד בר-מצווה, ולא התמיד הרבה מעבר לזה מפני שכבר בתחילת שנות העשרה שלו עורב בעסקי האחוזה, מקור פרנסת המשפחה, ומגיל 16 בערך עד לנישואיו היה אחראי לניהולה. אין נראה לי שלמד לימודים 'חיצוניים' בצורה מאורגנת, אך למד לדבר היטב בלשון הסלאבית של המועסקים באחוזה והונגרית מתוך המגע המסחרי בערי הסביבה.

כשאני נזקק לתאר את אופי בית הוריי אי אפשר לי לעבור בשתיקה על שני גיסי אבי האמורים והשפעתם הרוחנית הניכרת בבית הוריי. האחד הוא דודי זאב אנגל, בנו של שמואל אנגל, רבה של העיר ראדומישל. להערכת גדולת אביו בהלכה צריך לדעת מה שמעתי מפי חוקר המשפט העברי, פרופ' מנחם אלון (השופט בבית המשפט העליון) שגליציה במאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה (1914) הייתה מרכז לפסיקה הלכתית לכל קהילות ישראל באירופה. בלמברג (לבוב), בירתה, 'מלכה' שושלת פוסקים גדולים, ואחר פטירתו של 'בית יצחק' (יצחק שמלקס) בתרס"ו הוצעה לשמואל אנגל הרבנות בלמברג, אבל מפני חוליו הממושך סירב לקבלה. נאמר לי כי בירושלים יש מכון על שמו, ומהדורות תשובותיו מוסיפות לצאת לאור. על דודי נאמר שם: מאס ביהדות ונשאר לגור בסטעבניק.

הגיס השני הוא דודי שמואל פירר (פיהרר) הרב מקרוסנו (קרוס). אף הוא בפוסקים הגדולים, היחסים בינו ובין אבי היו חמים והקשר הזה נמשך לאורך כל חייהם. להערכתו ולהערכת משפחתו אביא מן האנציקלופדיה האמורה דברים אלו (לאחר תיאור אישיותו האצילה): "ומכל עברים פנו אליו בשאלות הלכה. בן י"ח נשא את שרה בת ראי"ה (ר' אברהם יהושע) גולדמן ונולדו לו ממנה שישה בנים וחמש בנות. כל בניו וחתניו כיהנו כרבנים במקומות שונים בגליציה." מחבר הערך מונה כל אחד מהם ומקום כהונתם. וכך נמצאתי למד שאחד-עשר בני דודי שימשו ברבנות בערי גליציה, ועליהם אוסיף עוד אחד והוא נכד דודי בן-ציון פירר, הרב של ניר גלים. עליו ועל פעולתו הענפה צוין כי הטיף לעלייה לארץ ישראל. אין תמה שדמות הדוד הזה הקרינה אור יקרות על בית אבי, ובחינוכי לה חלק נכבד.

אבי משנתיישב במושציסקה, השתלב בנקל בצד החדש' והיה לו מעמד נכבד בו. בלא ספק הועיל לכך ייחוסו על משפחה של למדנים כה בולטים. בחברה היהודית שבימים ההם, אף משפחה שאורח חייה לא היה אדוק, רב במשפחה' היה מקור גאווה. אך גם אישיותו תרמה לכך. לפרנסת משפחה שברבות הימים הייתה

בת שמונה ילדים (חמש בנות ושלושה בנים) עסק במסחר. היה מעורב עם הבריות, שניים במשמע: במובן הרגיל בלשון ימינו ובמובן הנתון בתלמוד, היינו נעים (ערב) הליכות. היה מפרנסי הקהילה ושנים ארוכות חבר המועצה העירונית ומכוח תפקידיו יוצא ובא במשרדי השררה בתקופת השלטון האוסטרי והפולני לאחר קרוס האימפריה האוסטרית.

מעל לכול העריכו הוריי את ההשכלה ושאפו להקנותה לילדיהם. ובזה ראו ברכה: אציין שנוסף עליו שתיים מאחיותיי קנו השכלה אוניברסיטאית, זו בספרות גרמנית (קרקוב) וזו בפילולוגיה קלסית (לבוב) ועלו ארצה במחצית שנות השלושים.

באותם הימים, משנתרוקן הבית מן הילדים עזבו הוריי את העיירה ועברו אל אנטוורפן להיות קרובים למשפחת אחותי הבכורה, אשת יהלומן. בתום מלחמת העולם השנייה עלו לארץ ישראל, משאת נפש, בייחוד של אמי ה'ציונית'.

בריאיון זה, כפי שאני מבין, עיקר הכוונה להפיק תיאור מהלך חיי האקדמיים והערכת הישגיי, אך אני הארכת דיבור בתיאור האווירה הרוחנית שבעיירה ובמשפחה אשר גדלתי בה וממנה יצאתי אל המסלול האקדמי כי חש אני אף יודע שהזרע לצמיחתו זו נזרע בלבי אז ושם, ואני מכיר טובה כל הימים לדמויות שהאירו את דרכי. להלן אמסור את עיקרי העובדות שמתקופת לימודיי. ולא לי להעריך את פעולתי ואת הישגיה.

ילדות

נולדתי בן ראשון לאחר ארבע בנות. על פי מוצאי ואורח החיים של משפחתי היה חינוך מסורתי צפוי לי, כאילו מוכתב מראש. אבל זה לא קרה כי נולדתי חולני מאוד. כש שנים רצופות ריחפה סכנת נפשות על ראשי. לפיכך לא נשלחתי ללמוד בחדר. הייתה לי מינקת ואומנת נכרית בת כפר פולני. אין חידוש בתופעה זו בגליציה. כל מה שאני יודע על חיי בשחר ילדותי מאימא בא לי, וכך אף על פי שלשון הבית הייתה יידיש, אני לא ידעתי אלא את לשון אומנתי, פולנית. מזה נוצר 'משבר' ראשון בחינוכי. כאשר הגיע המועד לנער (בן שלוש) ללמוד חומש לא נמצא בעיירה מלמד דרדקי היודע פולנית. סוף סוף נמצא איש היודע קצת פולנית. לפי שאני מבין היה 'משכיל', ויש לי סימנים לכך: (א) כנגד המקובל התחלתי בספר בראשית ולא בספר ויקרא הפותח בדינים. (ב) כנראה ניסה ללמדני דקדוק העברית, וזאת אני למד מן המסופר, כי התקשיתי להבין מדוע הנושא (אלוהים) בריבוי והנשוא (ברא) ביחיד. וזה נתפס כסימן לכישרון התלמיד. כמובן אין הדבר כן: אילו למדתי לתרגם ליידיש כשאר הילדים לא הייתה השאלה נשאלת, אבל הלומד לתרגם ללשון הפולנית חוסר התאם כזה מביכו, אפילו הוא דרדק. אם אין הדבר סימן לתלמיד, הרי הוא סימן למלמדו. לא זו בלבד שלא היה פדגוג כשאר המלמדים המיטיבים ומצליחים להקנות קריאה לתינוקות בלא דקדוק אלא שריח של 'משכיל' נודף ממנו. בחינוך המסורתי אין כלל מקום לדקדוק. בחברה זו היודע דקדוק חשוד על אפיקורסות. זה דבר ישן נושן: 'יונה אבן ג'נאח' (המאה ה-11), גדול מדקדקי העברית, טרח בהקדמה לספר הדקדוק שלו (הרקמה) לשכנע כי לימוד 'חכמת הלשון' הוא צורך גמור להבנת

בחינות כניסה). במושצ'יסקה לא היה בית ספר כזה, לכן למדתי את כל הנושאים הנלמדים בגימנזיום במסלול אקסטרני. מסלול זה היה נוח לרוצה באיזו השכלה ביהדות עם השכלה כללית, ולרשותי עמדה עזרה מעולה – אחיותי האמורות שכבר החלו לימודיהן באוניברסיטה. בדרך זו הגעתי עד השלב החמישי ועד בכלל. והנה לפתע יצא חוק שהמבקש לזכות בתעודת בגרות חייב ללמוד לפחות בשלוש השנים האחרונות בין כותלי הגימנזיום גופא. וכך כבן חמש-עשרה הועמדתי להכריע על דרכי בעתיד. ולמרבה המבוכה, באותם הימים דווקא ביקר בביתנו בן-הדוד מקרוס (כעבור שנים רב העיר לנצוט). בדברו אתי ביקש לדעת מה הן ידיעותי בתלמוד. לא הייתה זו בחינה אלא שיחה משפחתית. כעבור שעה קלה אמר אל אבי בנוכחותי מעין זאת: הנער כבר משכיל דיו, שלח אותו אל אבא, שם ישלים לימודו בתלמוד. הצעה זו הוסיפה מבוכה על מבוכתי. מצד אחד החמיאה לי, שנמצאתי כשר ללמוד אצל הדוד הנערץ, אבל היה לי ברור שהסכמה להצעה פירושה ניתוק ממסלול ההשכלה הכללית. ראיתי שגם לב אבי היה חלוק. בעידוד חזק של מורותי הכרעתי לצד הלימודים התיכוניים.

מצוות התורה כראוי, ומתרעם על בעלי התלמוד המזלזלים בחכמה זו "וכמעט שלא ישימוה מן האפיקורסות." אבל אותו ה'מלמד' בכל זאת הצליח לזרוע בי אפיקורסות בגיל מוקדם מאוד. באוסטריה היה חינוך חובה מגיל שש עד עשר ובית הספר הממלכתי היה פתח ללימודים חיצוניים, אבל אני נשארתי עומד לפני הפתח כי כלה הקץ להירשם לכיתה א' שלושה חדשים לפני יום הולדתי (דצמבר 1913), וכך הפסדתי שנה, ולמעשה את כל החינוך היסודי בפולנית.

מאותה התקופה יש לי כבר זיכרונות משלי. ב-1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה. משפחתי נמלטה מן העיר בחפזה מפחד האויב הרוסי, מערבה הרחק ככל האפשר, והמטרה הייתה הבירה וינה. מיד עם הגיענו לשם החל מסלול לימודי החיצוניים בבית הספר היסודי, כמובן בלשון הגרמנית. סיימתי את שתי הכיתות הראשונות. האלפבית הלועזי שלמדתי לא היה הרגיל אלא הסוג הגותי שלו, ובו השתמשתי בכתבי גרמנית גם בהיותי סטודנט באוניברסיטת ברסלאו. כשנהייתי כבן שמונה נוצרה להוריי בעיה חדשה: בדרך הטבע בחינוך כחינוכי זה הגיל להתחיל בלימוד גמרא,

ואין הדבר אפשרי בתנאים החדשים. והנה נתמזל מזלי וחייל אוסטרי כבן עשרים בא לביקור בביתנו ונשתהה שהות ארוכה מן הרגיל, והוא נתבקש לתת לי שיעורים בתלמוד (מסכת בבא מציעא). אותו החייל היה בן לאחי אבי, שבנעוריו למד תלמוד בבית דודנו המשותף, הרב בקרוס (אותו ה'מלמד' הוא משה ארנון, חותנה של פרופ' רות ארנון).

רבות ממשפחות הפליטים השתקעו בווינה בתום המלחמה (1918), אבל הוריי החליטו לשוב אל מושצ'יסקה: "שלא יגדלו הבנים (אני ואחי הצעיר ממני בשנתיים) גויים", כלומר בורים ביהדות. הכיבוש הרוסי באזורנו נסתיים כשנתיים קודם לתום המלחמה. אבא והבנים הקדימו לחזור, ואני כבן תשע מחדש את לימוד הגמרא. ומאז ועד היותי כבן חמש-עשרה היה המסלול המתמצה בראשי תבות גפ"ת (גמרא פוסקים ותוספות) הנושא העיקרי בלימודי היהדות, והלימודים החיצוניים ('הכלליים' בלשון לועזית) טפל לעיקר. מיד לאחר המלחמה פרצה מגפה בעיר ובה נפטר רב העיר, חתנו של האדמו"ר מקורנו. חותנו דאג לחינוך שני נכדיו, שהגדול בהם היה בן גילי, והכניס לבית בתו תלמיד חכם צעיר ללמד. לצורך לימוד בחברותא צורפו שניים או שלושה מן הלומדים אצל מלמדים ואני עמהם. שקדתי מאוד על לימודי מתוך תשוקה להיות 'תלמיד חכם' כאוות נפשם של הוריי. בהיותי בר מצווה למדתי יורה דעה עם המפרשים ט"ז וש"ך, ודרשת בר-מצווה שלי הייתה, כמובן ביזמת מלמדי ובסיועו, בהלכות תפילין.

לימודים תיכוניים

במקביל המשכתי את הלימודים החיצוניים. ההשכלה התיכונית נקנית ב'גימנזיום', המתיוחד משאר סוג בתי הספר התיכוניים בלימוד הלטינית לאורך כל שמונה שנות הלימוד. המסיימן זוכה לתעודת בגרות, והיא פותחת לפניו את שערי האוניברסיטה (בלא

פנקס לימודים של התלמיד וולף גולדמן (זאב בן-חיים) באוניברסיטת ברסלאו

בהיותי בשלב האחרון של הלימודים התיכוניים כבר נתלבנה שאיפתי לעתיד, והיא להמשיך את לימודי היהדות ברמה אקדמית, הווה אומר: אותם הנושאים בדרך אחרת הנוהגת באוניברסיטאות, למשל במחלקה לפילולוגיה קלסית. מחלקה ללימודי היהדות לא הייתה אז קיימת באוניברסיטאות של אירופה. גם מוסד יהודי מעין זה לא היה בפולניה בנמצא. המוסד בוורשה נוסד לאחר גמר לימודי האקדמיים. אבל מתוך קריאה בתחום הספרות העברית נודע לי קיום בית המדרש לרבנים בברסלאו. מצאתי אותו בקראי את ספרו של גרץ 'תולדות העם היהודי' במקורו הגרמני במהדורת Brann. שם נדפסה תמונתו של גרץ ומתחתה פרופסור במוסד הנ"ל כניסוחו בלשון הגרמנית (Judisch Theologisches Seminar).

נאחזתי אפוא בידיעה הזאת ושילחתי לחמי על פני המים. באתי בדברים עם בית המדרש הזה לדעת – לאחר תיאור השכלתי – אם אתקבל ללימודים ואם אוכל להרוויח שם כדי מחייתי. כתבתי בעברית. לא ברוב ימים אלא כעבור ימים מעטים נעניתי בגרמנית: אם אעמוד בבחינה בתלמוד, אף תינתן לי תמיכה (זה היה הנוהג במוסד). במאי 1927 עזבתי את הגמנסיה בפשמישל ותעודת בגרות בידי, ובסוף אותה השנה הגעתי אל ברסלאו.

לימודים גבוהים

בית המדרש לרבנים נועד לחנך רבנים מודרניים. הללו צריכים תואר דוקטור לקיים את תפקידם בקהילות בגרמניה, שזה סימן להיותם מודרניים. אבל בגרמניה אין שום מוסד מחוץ לאוניברסיטה רשאי להעניק תואר דוקטור, לפיכך עודד בית המדרש את תלמידיו לקנות את התואר באוניברסיטה על ידי לימוד נושא מסוים, איש כבחירתו. גם אני – שלא הייתה מטרתי לשמש ברבנות אלא לקנות את מדעי היהדות להורות בבית ספר תיכון בארץ ישראל – שמחתי מאוד להירשם לאוניברסיטה.

לפי ייעודו של בית המדרש שלושה נושאי לימוד הם עיקר: (א) תלמוד ופוסקים; (ב) הפילוסופיה של הדת הכוללת פרשנות וניתוח של טקסטים מימי הביניים, כגון חובות הלבבות, אמונות ודעות; (ג) תורת הדרשה (הטפה) Homiletik בגרמנית. נלמדו גם נושאים אחרים שידיעתם נחשבה מועילה לרב משכיל בקהילתו, כגון מידה מסוימת של פילוסופיה כללית, תורת החינוך ותורת הנפש.

הנושא הבעייתי במוסד רבני הוא לימוד התנ"ך, כלומר ביקורת המקרא. הייתה אפוא פשרה: תורה לא נלמדה, נ"ך נלמד, אך כל הלימוד הזה לא היה ברמה האקדמית הראויה. הפתעה מאכזבת מאוד הייתה לי שלא ניתן בבית המדרש שיעור בתורת הלשון העברית ברמה מדעית. החפץ בה יכול לקנותה במוסד נכרי. אך זו אינה אשמת בית המדרש הזה, אלא זניחת העברית והזנחת הוראתה הן חטאה של חכמת ישראל המערבית, ולא מקרה בלבד הוא. בחרתי להצטמצם בנושאים (א) ו(ב) לעשותם קבע ושקדתי עליהם. ויתרתי על (ג) אף על פי שלימודו היה מיטיב עמי לשכלל את שימושי בגרמנית, בייחוד בסגנון כתיבתה, אבל לא הייתה שעות פנויה לנושא הזה מפני עול לימודי באוניברסיטה.

המורה לתלמוד ופוסקים היה הרב פרופסור י"מ גוטמן, בעל מפתח התלמוד ודוקטור למתמטיקה. אף על פי שנושא זה לא היה לי חדש מצאתי עניין רב בו. שאינו דומה לימודו של נער ללימודו של מבוגר המתמחה בפרשנות פילולוגית של טקסטים ובכוחו לשקול דעות אחרות משל מורהו. משנתו של גוטמן הייתה סדורה. עובר לניתוח הטקסט היה מציג את הסוגיה הצגה כללית.

לאחר שנפתרה בעיית 'חילול השבת' והיא הכתיבה במבחנים וכיוצא בהם, נתקבלתי בשנת 1924 לשלב השישי בגמנזיום הממלכתי בפשמישל. כבא מן החוץ בחברה כל כך שונה ומגובשת היה מעמדי בכיתה טוב מעבר לצפוי. הצטיינתי בידיעת הספרות הפולנית, לטינית וגרמנית. רוב התלמידים היו נכרים, אך היה גם מספר ניכר של יהודים. מבחינת רקעם התרבותי לא היה בעיניי הבדל ביניהם. לפיכך היו כל השעות שלאחר הלימוד בבית ספר פנויות להעמקת השכלתי. הפעלתי על הלימודים החיצוניים את הכלל "הוגית בו יומם ולילה" פשוטו כמשמעו. קראתי ספרות 'יפה' בשלוש לשונות: פולנית, גרמנית ועברית בייחוד השירה שבתקופה הרומנטית במאה התשע-עשרה.

לא זו בלבד אלא גם קראתי ביוגרפיות של גדולי היוצרים בלשונות האם, שבהן היצירות מתפרשות מצד מהותן הספרותית וביזקה למאורעות בחיי יוצריהן. אף נמצאתי למד כי יש ידיעות חשובות מאוד המועלמות בכוננת תחילה מן התלמידים, למשל לגבי מיצקוביץ. אבל החידוש הקובע בתקופה של לימוד עצמי ללא הדרכה מן החוץ היה גילוי קיומה של הספרות ה'חדשה' בעברית מן המאה התשע-עשרה ועד ימינו. הפן הזה ביהדות במסלול שהלכתי עד כה – מי יזכיר שמו? להשלמת תיאור שלב זה בלימודי התיכוניים חייב אני להזכיר עוד נושא אחד: תכנית הלימודים כללה שיעור חובה בדת – נוצרים בפני עצמם ויהודים בפני עצמם – בכיתות מקבילות. נעשיתי 'שומע חופשי' בכיתה המקבילה דווקא, והמורה, כומר, לא מחה בידי, שמא אף נהנה. כך הכרתי את 'הברית החדשה'. (אמי כשגילתה אותה בין ספריי לא שבעה נחת). באותו הזמן נזדמן לי לקרוא את 'ישו הנוצרי' של קלוזנר. יהיו הדעות בקרב אנשי המקצוע כפי שהן על טיבו של הספר. לי הוא קרע חלון להביט דרכו בעולם אחר שצמח מתוך היהדות. ועדיין אני סבור שספר זה הוא התרומה החשובה ביותר משאר תרומותיו של קלוזנר לספרות העברית.

תעודת הבגרות של וולף גודלמן

Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen – פרי הלולים של אסכולת המדקדקים הצעירים ואבן פינה בחקר השמית מאז המאה העשרים. הדרך למטרה – קריאת טקסטים בתחומים שונים, תרגום פירושים וניתוחם הדקדוקי – עד כדי ידיעת הלשון המספיקה ללמוד להמשיך בכוחות עצמו ולדוקטורנד לעשותה בסיס איתן לחיבור הדיסרטציה אם בנושא ספרותי ואם בנושא בלשני. ברוקלמן לא היה מורה לרבים. בקורס למתחילים היה מספר התלמידים סביר למדי. בשיעורים הרגילים השתתפו 3-4 תלמידים. בזמני היו שניים קבועים, אני ומאיר ברפמן, אף הוא תלמיד בית המדרש, עמנו שניים שבאו מאוניברסיטאות אחרות לתקופות זמן קצרות כדי להתבשר מתורתו של ברוקלמן והם שפיטלר (מינכן) וטלגדי (בודפשט).

כולנו המשכנו ללכת במסלול האקדמי והיינו מורים באוניברסיטאות. כאשר הגיע המועד להצעת נושא לכתובת הדיסרטציה (בשנת 1930/31) הציע לי ברוקלמן להוציא לאור את חיבורו הערבי של משה אבן עזרא על תורת השירה העברית. אין נושא קרוב לבלי יותר מחקר השירה העברית בספרד בזיקתה לתרבות הערבית. אך משלא נסתייע הדבר בחרתי נושא בתחום חקר נביי הארמית, והוא חיבור בלשני על מבנה השמות הפרטיים באוכלוסייה המגוונת של תדמור על פי חומר אפיגרפי. החיבור הוגש באוגוסט 1932 לאוניברסיטה והוענק לי התואר Dr. Phil.

שפר חלקי עד מאוד לשמוע לקח מפי מלומד גדול זה ולהיות שנים במגע אישי כמעט עמו. הקשר הזה לא נפסק עם גמר לימודי באוניברסיטה. בניגוד לחוקרים אחרים היה לברוקמן יחס אוהד לניסיון חידוש הדיבור העברי. בהיותי מזכיר מדעי של ועד הלשון נהגתי לשלוח לו מילוני ועד הלשון שערכתי. ידעתי שהיה לו עניין רב בניסיון להתאים את הלשון לצורכי החיים המודרניים.

כאשר החלטתי בשנת 1935, לאחר גישושים ממושכים, להוציא לאור את 'תיבת מרקה' ולעשותה בסיס לדקדוק של ארמית השומרונים, ביקשתי את חוות דעתו על הרעיון. הוא עודדני מאוד במכתבו מיום 25.6.1936 והביע את משאלתו להשתמש במהדורת בברור מחודש של מעמד הניב השומרוני במשפחת הלשונית השמית (נושא ספרו ה"ל). ברוקלמן בהיותו רקטור האוניברסיטה נסתכסך עם השלטונות

כל תקופת לימודי בית המדרש נהייתי מלימוד זה. גוטמן היה המורה הראשון לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים לפני בוא פרופ' י"נ אפשטיין. לפי השמועה על כורחו עזב את ירושלים מסיבות משפחתיות. בשיחת חולין אחת נהנה להזכיר את טיולו בעיר העתיקה, וציין שלא עלה על הר הבית מפני דין טומאה, והוא כהן, אלא הסתכל בו מרחוק.

המורה לנושאים (ב) ו(ג) היה פרופסור יצחק היינמן, פילולוג קלסי נודע במחקריו בתקופה ההלניסטית. את התואר פרופסור לשם כבוד

שער עבודת הדוקטור שהגיש התלמיד וולף גודלמן לאוניברסיטת ברסלאו בשנת 1936

העניקה לו אוניברסיטת ברסלאו בזכות פעלו במדע. את הנושא (ד) לימד ד"ר לבקוביץ ונושא (ה) לימד ד"ר ישראל רבין אף הוא נתן שיעורים בתלמוד למתחילים.

בדברי בית המדרש חייב אני להזכיר את הטובה שהיטיב עמי בהתירו לי להשתמש בתמיכה שנועדה ללימוד בבית המדרש כדי להיות תלמיד מבקר בשנת תרצ"א במכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים. אותה השנה ייחדתי ללימוד התלמוד גרידא. באתי לשמוע תורה מפי פרופ' י"נ אפשטיין, שתלמידו המובהק ליברמן מכנהו בדין 'אבי מחקר התלמוד המדויק'. כאן מצאתי את אשר שאפתי ללמוד ולא ניתן במקום אחר: פילולוגיה תלמודית, הווה אומר: חקר יצירות תלמודיות מצד מהותן הספרותית. כאן נידונו שאלות של מבנה היצירות, תהוות צורתן כפי שהיא לפנינו וזיקתן לבתי המדרש של חכמי התלמוד. וכן העיין בלשונית העברית והארמית ככלי לפתרון הבעיות האמורות. השנה היא הייתה המאושרת בלימודי, והשלמה מוכרחת ללימוד התלמוד. הקשר שנוצר אז בין התלמיד לרבו הנערץ לא הותר עם עזבי את ירושלים כדי לסיים את לימודי בברסלאו. על הטובה הזאת חייב אני להודות במיוחד לד"ר רבין (אביהם של הפרופסורים חיים ומיכאל רבין) שאני חש את חלקו בה.

באוניברסיטה בחרתי ללמוד במחלקה לפילולוגיה מזרחית, שבה פעלו ארתור אונגנד האשורולוג הנודע וקרל ברוקלמן הנחשב באין עורר לגדול חוקרי הלשונית השמיות בדורו. המועמד לתואר Dr. Phil. מתחייב להתמחות בנושא עיקרי וללמוד שני נושאים משניים, וכן שיעור בפילוסופיה. אוניברסיטת ברסלאו התירה להמיר פילוסופיה בנושא אחר ממדעי הרוח. למדתי אפוא נושא עיקרי – פילולוגיה שמית (ברוקלמן); נושאים משניים – אשורולוגיה (אנגנד); פרסית (Giese); ובמקום פילוסופיה בלשונות סלאויות (Diels). הנושא העיקרי כלל צירוף של שלוש לשונות לפי בחירתי: ערבית, ארמית ועברית. מטרת הלימודים הייתה הבנת קווי היסוד של מבנה הלשונית השמיות בכל תחומי הדקדוק, פונולוגיה, מורפולוגיה ותחביר, וכן הערכת תופעות לשון בכל אחת מן הלשוניות שבאותה המשפחה על פי רקען ההיסטורי ושיטת ההשוואה של זו עם זו. ברוקלמן, הלו

גלויה של ברוקלמן מיום 25.6.36 שבה הוא אומר שתוארו חדש של השומרונים הוא צורך דחוף אך קשה של מדעני.

העם), ועל גג ביתו היה נענה לדורשיו הרבים מאוד. בראותי את ביאליק פנים אל פנים נבוכתי עד מאוד. ואברונין הוסיף מבוכה על מבוכתי בפנותו אל ביאליק מעין כך: "אתם מחפשים מזכיר מדעי לוועד הלשון, הנה הבאתי לכם מועמד". אמנם בהזמניו אותי להתלוות אליו חשתי שכוונתו להציג אותי לפני ביאליק, אבל זה לא עלה כלל על דעתי. רק הוא ידע שוועד הלשון מחפש מועמד למשרה זו, אך לא רמז לי ברמז כל שהוא. ביאליק פתח בשיחה לתהות על קנקני והגדיר את תפקיד המזכיר במשפט אחד: לקרוא עיתונים, להוציא מהם כל מילה שהיא חדשה בין בצורה ובין בתוכן ולעשותן חומר לדיון ועד הלשון בהן. תפקיד מקצועי, אך לא קל למי שאך זה עזב את ספסל הלימודים.

כבדרך אגב שאלני מה ידיעתי במה שאנו מכנים 'מקורות', ואני כמבקש עבודה נשאתי עמי לעת מצוא את התעודה היחידה הכתובה עברית (שתיים האחרות של המוסדות שלמדתי בהם כתובות בגרמנית). שלפתי את העתק הסמיכה מכיסי והראיתיו לו. ביאליק משגמר לעיין בה הגיב: תבוא עמי (ביום שקבעו) לשיבת ההנהלה ושם ייעשה עמך ההסכם. וזבה תם הריאיון.

בבוא היום הלכנו אל בית יהודה גרזובסקי (הוא גור בעל המילון) ברחוב גרזובסקי, שהיה גזבר ועד הלשון. בדרכנו העיר ביאליק הערה ביקורתית על מילונו: השציע במילוני ריבוי של מְלוּן – מְלוּנים, שאינו קיים בלשון ואינו מחויב המציאות. לא ידעתי את שמות הנכחים בישיבה זולת שם בעל הבית והמשורר שמעונוביץ (שמעוני). הלה התרעם על המונח הנלעג שקבע ועד הלשון "סיר המעלות" לסיר על גבי סיר המשמש לטלטול מאכל. בו במקום הגיב ביאליק: אם כן, שיהיה "סיר הסירים". את עומק החידוד אפשר להבין אם כוונתו למבטא ש"ן ימנית כש"ן שמאלית כדרך הליטאים. באותה הישיבה אושרה מועמדותי. בהתמנותי לתפקיד זה לא היה איש מאושר ממני. נעשיתי לפתע משמש את גדולי הסופרים העבריים שבדור, שהיו חברי הוועד, בא דרך קבע בדברים עמהם בעת הכנת החומר לשיבות ולומד משיקוליהם בישיבות. בקיצור, נעשיתי מעורב בבעיות העומדות ברום תהליך סיוגולה של העברית לצורכי יום-יום. זאת ועוד, נזדמנה לי אחיזה לממש את שאיפתי להמשיך במחקר הבלשני של העברית. שש־עשרה שנים שימשתי בו במלוא הנאת הלב עד סופו כבתחילתו.

בשנת תש"ח נתמנית להורות באוניברסיטה העברית 'עברית חדשה ושומרונית' בשנת תשל"ו פרשתי מן ההוראה.

הנאציים בגלל 'מקרה כהן' כלומר: אוניברסיטת ברסלאו העדיפה למנות פרופסור חדש למשפטים יהודי (Ernst Joseph Cohn) ממועמד שאינו יהודי, וכאשר הפריעו לו הסטודנטים הנאציים בהרצאותיו הזמין את המשטרה להגנתו ("פגע בחופש האקדמי") והודח מתפקידו כרקטור. ב-1.4.1933 גלה מברסלאו אל Halle ושם נפטר בן 88 בשנת 1956. חבל שלא יכולתי לתת לו את משאלת לבו בעודו חי. רק כחלוף 52 שנים (בשנת 1988) מאז המכתב הנ"ל נתפרסמה מהדורתי של 'תיבת מרקה' בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בירושלים.

ביום ב' בשבט תרצ"ג (29.1.1933) תמה תקופת לימודי בברסלאו. הגיעה אפוא שעתה לשוב הביתה – לירושלים. קיוויתי שעתה – משהוכרתני בשני כתרים – סמיכה מטעם בית המדרש ותואר דוקטור מטעם האוניברסיטה – יש לי התנאי להשיג משרת מורה לעברית בבית ספר תיכון בארץ. אצה לי הדרך לעזוב את ברסלאו מפני שרציתי לסור אל מושציסקה כדי לבלות עם הוריי את חג הפסח, שבשנת תרצ"ג חל בחודש מרס. ארזתי אפוא את חפצי ובהם ספרים אשר שימשוני בימי לימודי – מזכרת לתקופת חיים רבת עניין ורבת תקוות, והספרים הם: תלמוד בבלי בהוצאת חורב (4 כרכים), קוראן וספרי דקדוק ללשונות שלמדתי.

אל בית הוריי הגעתי בפברואר של אותה השנה. בגרמניה כבר שלטו הנאצים. בעיירה הייתה תחושה כבדה של סכנת מלחמה. הוריי חשבו על עקירה מן העיר אל אנטוורפן. שהייתי בבית הוריי עד לאחר חג השבועות, והנה ימים מעטים לפני המשך מסעי הביא לי הדוור חבילה והיא ספר "הר שפר על מסכת הוריות" מאת דודי שמואל פירר מקרוסנו אשר שלח לי בנו שלמה. הפתעה גמורה.

קשה לי להבין דבר זה, אם לא אות ברכה על הסמיכה ואולי ברכת הדרך לארץ ישראל. אך מנין לו לבן דודי הידיעה עליי. לא הלכתי אל בית הדוד כאשר הוצע לי ולא בחרתי באורח חיים כשלו. אתמהא! בין כך ובין כך קיבלתי באהבה את האות הזה של ידידות וקרבה משפחתית וצירפתי את החיבור עם מזכרת ספריי.

בארץ ישראל

הגעתי אל תל-אביב במוצאי התרצ"ג, באיחור מן המועד שקיוויתי בגלל תקלה בהעברת סרטיפיקט מגרמניה אל המשרד הארץ ישראלי בלבוב. בהגיעי כבר היו המשרות למורים בשנת התרצ"ד תפוסות. לא הייתה לי דאגת קיום לתקופת מעבר, שכן בזרם הגובר של העלייה מגרמניה נדרשו מורים יודעי גרמנית להוראה בקורסים ובשיעורים פרטיים. בינתיים בקשתי למצוא קשר עם אחד המורים לעברית בבית ספר תיכון להיוודע ממנו איזהו בית ספר שראוי לי להתעניין בו לקראת שנת התרצ"ה. בדרך זו הכרתי את אברונין. ביקרתי אצלו ונתברר לי שאינו יכול להושיעני במידע הדרוש לי. הפגישה נמשכה בענייני דקדוק העברית. אברונין היה אוטודידקט מלומד בספרות הדקדוקית של ימי הביניים ואחריהם, ובקי בדקדוק המקרא עד דק. ביאליק החשיבו ונהג להימלך בדעתו בשאלות ניקוד שיריו. הפגישה הראשונה עם אברונין גרה – ביזמתו – עוד פגישות אחדות. כנראה הן היו לרוחו. לי היו חשובות עד מאוד ללמוד מפיו מהן השאלות בלשון העולות לדיון בציבור ובוועד הלשון. ואברונין הוא היה חבר בוועד הלשון. באחת מן הפגישות הציע לי להתלוות אליו בלכתו לבקר אצל ביאליק.

באותם הימים היה ביאליק נשאי ועד הלשון לצד דוד ילין היושב בירושלים. אז כבר לא דר בביתו שבתל-אביב אלא ברמת גן, והיה מגיע אחת (או יותר) בשבוע אל בית רבניצקי בת"א (רחוב אחד